

УДК 82
ББК 83.3

**НИГОҶЕ БА ШЕВАИ
ВОЖАГУЗИНИВУ
ВОЖАСОЗИИ ИҚБОЛИ
ЛОҲУРИ**

Сулаймон Анварӣ, дотсенти кафедраи забони тоҷикӣ ва усули таълими забон ва адабиёти тоҷики Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (Тоҷикистон, Душанбе)

**ВЫБОР СЛОВА И СПОСОБЫ
СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В
ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
МУХАММАДА ИКБОЛА
ЛОХУРИ**

Сулаймон Анвари, доцент кафедры таджикского языка и методики преподавания таджикского языка и литературы ТНУ (Таджикистан, Душанбе)

**CHOICE OF WORD AND
WAYS OF WORD-BUILDING
IN THE WORKS BY
MUKHAMMAD IKBOL LOHURI**

*Sulaymon Anvari, Associate Professor of the department of the Tajik Language and Methods of Teaching Tajik Language and Literature under the Tajik National University (Tajikistan, Dushanbe)
E-MAIL: saidzoda1968@mail.ru*

Калидвожаҳо: эҷодиёти Муҳаммад Иқболи Лоҳурӣ, забони форсии тоҷикӣ, калимасозӣ, каломии шоирона, калимаи мураккаб

Зикр гардидааст, ки ҳарчанд забони модарии Муҳаммад Иқбол забони урду буд, ӯ барои баёни афкориаш дар забони шеър лисони Румӣ ва Ҳофиз – забони форсии тоҷикиро интихоб кардааст. Иқбол забони форсии тоҷикиро на танҳо барои баён афкори амиқи фалсафӣ истифода бурдааст, балки дар руиҳи ин забон, хосса дар калимасозии он саҳми арзанда гузоштааст. Дар забони шоиронаи Иқбол мафҳумҳои **сухан** ва **забон** мақоми махсус доранд. Таъкид шудааст, ки шоир имкониятҳои калимаофаринии вожаҳои мазкурро дар сохтани калимаҳои нави мураккаб фаъолона истифода бурдааст. Маводи ганӣ аз эҷодиёти шоир, ки аз маҳорати бесобиқаи ӯ дар офариниши ибораҳои маҷозӣ бо истифодаи вожаҳои **забон** ва **сухан** шаҳодат медиҳад, зикр ва гурӯҳбандӣ шудааст. Нақши вожаҳои мазкур дар офаридани таибехоти игроқофарин мавриди таҳлил қарор гирифтааст.

Ключевые слова: творчество Мухаммада Икбола Лохури, таджикско-персидский язык, словообразование, поэтическая речь, сложное слово

Отмечается, что, хотя родным языком Мухаммада Икбола был язык урду, для изложения своих мыслей на языке поэзии он избрал язык Руми и Хафиза – таджикско-персидский. Икбол не только использовал таджикско-персидский язык для изложения глубоких философских размышлений, но и внес весомый вклад в развитие этого языка, особенно в словообразование. В поэтическом языке Икбола особое место занимают понятия «слово» (сухан) и «речь» (забон). Подчеркивается, что поэт активно использует словообразовательный потенциал указанных единиц для создания новых сложных слов. Приводится и классифицируется богатый фактологический материал из творчества поэта, свидетельствующий о его мастерстве в создании метафорических

словосочетаний с лексемами «забон» и «сухан». Анализируется роль указанных слов в создании необычайно красивых сравнений.

Key words: the creation of Mukhammad Ikbol Lohuri, Tajik-Persian language, word-building, poetic speech, compound word

Though Mukhammad Ikbol's mother tongue was Urdu he chose the language of Rumi and Hafiz - that of Persian-Tajik for transposition of his thoughts and ideas. Ikbol not only used Tajik-Persian for reproduction of his profound philosophical meditations, but he made a weighty contribution into the development of his language either, especially in word-building. The notions "word" (sukhan) and "speech" (zabon) occupy a special place in Ikbol's poetic language. It is underscored that the poet actively uses the word-building potential of the units in question for a creation of new compound words. The author adduces and classifies rich factological material from the poet's creation testifying to his mastership in coining metaphorical word-combinations with the lexemes "sukhan" and "zabon". The author analyzes the role of the pointed words in a creation of unusually fine similes.

Аллома Муҳаммад Иқбол барои мардуми форсизабон аз чехраҳои басо гиромӣ аст ва ин гиромидошти шоир бештар бад-он хотир аст, ки ӯ мақоми суханро боло бурд ва «чун сабо бар сурати гулҳо танид», балки «ғӯта андар маънии гулзор зад» ва ҳикмати ашӯро фаро гирифт, ҳарфу савту каломро монанди тойир ба парвоз овард ва ниёзи муштариёни маърифатро ба чинси пурарзиши сухан баровард.

Муҳаммад Иқбол бо меҳри забон ва адаби форсӣ–тоҷикӣ камол ёфт, бо ишқу алоқаи зиёд илму ҳикмати ниёгонро омӯхт, бо ҳамон ҷазабаи муҳаббат дар замири вучуд фурӯ рафт ва ҳисси худшиносӣ ва ҷаҳонфаҳмиро тавсеа бахшид. Мутолиаи мудовим ва пажӯҳишҳои жарфи фарҳангиву сиёсӣ нақши суханро пеши рӯяш бештар ҷилвагар намуданд. Тадриҷан ба ин арзиши маънавӣ аз равшанӣ ихлос нигарист ва талош кард, то сухане бигӯяд муносиби ниёзҳои хостаҳои иҷтимоии худ. Ва расидан ба ин ҳадафро дар фаро гирифтани ганҷинаи дониши абармардони арсаи илму фарҳанги ҷаҳон дарёфт, ки мутафаккирони форсу тоҷик бо хираду заковати азалии хеш дар сафи он гурӯҳ қарор доштанд. Дар ин маврид иқболшиноси тоҷик Шарафбону Пулодова гуфтааст:

«Аз шиносӣ бо китобхонаҳои машҳури Аврупо, мусташириҳои маъруфи англису олмонӣ ва тадқиқоти онҳо Иқбол бовар ҳосил кард, ки ба олами илму адабиёти Аврупо нисбат ба осори дар дигар забонҳои Шарқ таълифгардида асарҳои форсизабонон бештар роҳ ёфтаанд, осору афкори Ҷалолиддини Румӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Умари Хайём барин бузургони адабиёти форс қалби шуарои номвари Фарбро тасхир кардаву дар эҷодиёти эшон нақши хосе низ гузоштаанд. Он фикру ақоид, сӯхтанҳову сохтанҳо ва озу ниёзҳои, ки дар назми Иқбол ифода меёфтанд, на фақат ба ҳиндустониён, балки ба кулли мардуми Шарқу Фарб тааллуқ доштанд. Бинобар ин, шоир бо дарназардошти вусъату паҳно ва имкониятҳои дохилии забони форсӣ дар эҷоди шеър ба ин забон мурочиат кард:

Порсӣ аз рифъати андешаам

Дархӯрад бо фитрати андешаам [1,9].

Шоир худ ин маъниро эътироф доштааст ва байти мазкур муайиди гуфтаи муҳаққиқ Шарафбону Пулодова ва мост. Воқеан, каломҳои форсӣ–тоҷикӣ бо «фитрату

рифъати андеша»-и ин адиби камназир созгор омада будааст, ки дар бисёр чойи ашъори хеш бо сипос аз ин мавзӯ ёдовар мешавад.

Омӯзиши таҷрибаи эҷодии, бавижа аҳли қалами форсу тоҷик, сеҳри сухани эшон устод Иқболро ба таҳрик овард. Ин ангега, аз як сӯ, омили тавлиди осори фаровони адабиву фалсафӣ ба забони ноби форсӣ–тоҷикӣ гардида бошад, аз сӯи дигар, бозгӯи сахми ӯ дар инкишофи адабиёти форсӣ–тоҷикӣ дар ҳавзаи Ҳинду Покистон ҳисоб меёбад. Пажӯҳишгари покистонӣ Манзурулҳақ бар ин назар аст, ки «шеъри форсӣ дар Ҳинду Покистон ба вучуди марҳум аллома Муҳаммад Иқбол музайян ва ороста шуд. Вай на танҳо яке аз бузургтарин шуарои форсигӯи Покистон маҳсуб мешавад, балки бояд ўро беҳтарини шуарои форсигӯи асри ҳозир шумурд. Вай на танҳо забону адабиёти форсиро дар Ҳинду Покистон зинда нигоҳ дошт ва онро тарвичу раванқ дод, балки шеъри форсиро ба мунтаҳои камол расонидааст» [1,10].

Ин «бараҳманзодаи рамзошнои Руму Табрес» [1,10] хангоми ба риштаи сухан кашидани масоили печидаи сиёсӣ иҷтимоӣ ва фарҳангиву иқтисодӣ дар заминаи такомулу рушди ҳунари тасвиргарӣ низ қорҳои қобили тавсифу тамҷид анҷом додааст. Яке аз инҳо эътино ба чойгоҳи забон дар зиндагист. Аз ҳамин дидгоҳ ба баҳри бекарони сухан чанг зад, аз он жарфо дурру гуҳар фаровон ба даст овард ва бо сухони андеша ба қолиби баён созгорашон сохт ва ҳарфи ногуфтаро бо шеваи осон адо кард.

«Сухангӯӣ»-и Иқбол «тифлаки барнову пир аст» [2,134] ва каломи ўро «солеву моҳе набошад» [1,237]. Бо ҳамин андеша ва бо ҳамин чуръат ва азми росих озими майдони ҳунар гардида, гӯё ки дар ҳузури Муллои Рум, Аттор, Ҳофиз ва соирин хомафарсой кардааст.

Ў аз соҳати густардаи забони порсӣ истифода намуда, «сад нолаи шабгир», «сад субҳи балохез» ва «сад охи шараррез» [2,25] - ро қурбони як шеъри диловез намудааст, он гуна шеъре, ки бо ғановати маъонӣ ва бо фасоҳати баён тавачҷуҳи кулли форсизабонро маътуф доштааст.

Дар мавриди ашъору осори ин адиби гаронмоя ва чирадаст солҳост, ки аҳли қалам баҳс доранд, дар ин фурсат мо мехоҳем, ки суҳбатро пиромуни вижагиҳои ҳунари суханофаринии ӯ идома бидиҳем. Аз чумла, дар навиштаҳои Иқболи Лоҳурӣ тавсифи **забон** ва **сухан** чойгоҳи шоиста дорад. Аз саромадони адабиёти порсии дарӣ гирифта то удабони ибтидои садаи хх дар ситоиши ин арзишҳои миллии фаровон андарз гуфтаанд, ҳатто иддае аз онон фасле аз рисолаву достони хешро ба ин мавзӯ ихтисос додаанд. Аммо Муҳаммад Иқбол дар ин замина гуфтори зиёде надошта бошад ҳам, аз ӯ чанд байти хонданӣ мерос мондааст. Он андарзгунаҳои алломаи бузурги ибтидои садаи ХХ абёти зер мебошанд:

*Сухан дурушт мағӯ, дар тариқи ёрӣ кӯи,
Ки суҳбати ману ту дар ҷаҳон Худосоз аст [1,221].*

***

*Камхӯру камхобу камгуфтор бош,
Гирди худ гарданда чун паргор бош [1,450].*

*Ҳарфи бадро бар лаб овардан хатост,
Кофину муъмин ҳама халқи Худост [1,452].*

То чое ки медонем, адибоне, ки аз табори форсигӯён набудаанд, дар фазилати забони форсӣ–дарӣ–тоҷикӣ ва ё дар халқи каломи мавзун кам ибрози ақида кардаанд,

лекин Муҳаммад Иқбол натавонистааст, ки аз шайдойӣ ва шефтагии хеш нисбат ба ин забони «миррихиён» [Бар лаби миррихиён **ҳарфи дарӣ**, 1,385] сукут ихтиёр кунад:

*Ҳиндиям, аз порсӣ бегонаам,
Моҳи нав бошам, тиҳипаймонаам.
Ҳусни андози баён аз ман маҷӯ,
Хонсору Исфаҳон аз ман маҷӯ... [1,28].
Гарчӣ ҳиндӣ дар узубат шаккар аст,
Тарзи гуфтори дарӣ ширинтар аст [1,28].*

Ё

***

*Ин ҳама хоб аст ё афсунгарӣ,
Бар лаби миррихиён ҳарфи дарӣ [1,385].*

Матолиби дигаре, ки пирумунӣ онҳо суҳбат дар миён хоҳад буд, корбурди вожа ва таркиботи баёнгари мафҳуми **забон** ва **сухан** аст, ки дар ашъори шоир бисёр ба чашм меҳуранд. Дар ин ҷиҳат нигоҳи эшон тоза аст, ҳатто худ саъй кардааст, ки ин шеваи офаринишро ба хонанда талқин намояд. Чунончи, мефармояд:

*Ба ҳар замона ба услуби тоза мегӯянд
Ҳикояти ғами Фарҳоду ширати Парвиз [1,218].*

***

*Хунук инсон, ки ҷонаш беқарор аст,
Савори роҳвори рӯзгор аст.
Қабои зиндагӣ бар қоматаш рост,
Ки ӯ навофарину тозақор аст [1,183].*

Дар асоси таълифоти зерини ин адиби нуктасанҷ ва мутафаккири гуногунандеш, ки дар «Куллиёти форсӣ»-эшон гирд омадаанд, мавзӯи манзури назар баррасӣ хоҳад шуд: «Асрор ва румуз», Паёми Машрик», Забури Аҷам», «Бандагинома», «Ҷовиднома», маснавии «Пас чӣ бояд кард, эй ақвоми Шарқ?», «Мусофир» ва «Армуғони Ҳичоз» [1].

Воҳидҳои баёнгари мафҳумҳои **забон** ва **сухан** дар ганҷинаи луғати осори Муҳаммад Иқбол мавқеи намоён доранд. Онҳоро аз ҷиҳати пайдоиш ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст: унсурҳои бунёдӣ (форсӣ-тоҷикӣ) ва иқтибосӣ. Вожаҳои дастаи аввал боз ба ду зергурӯҳ тақсим мешаванд: воҳидҳое, ки бевосита мафҳуми **суханро** мефаҳмонанд ва воҳидҳое, ки баёнгари ин мафҳум низ шудаанд. **Забон**, **сухан**, **гуфт**, **гуфта**, **гуфтор**, **гуфтугӯ** дастаи якум ва зергурӯҳи аввалро ташкил медиҳанд. Ин калимаҳо низ аз лиҳози мансубият ба аҷзoi ё ҳиссаҳои нутқ ду навъ мешаванд: вожаҳои мутааллиқ ба боби **исм** ва вобаста ба **фeyл**.

1.1.1. Калимаи забон бо вожаи сухан ҳаммаъност:

*Забони мо-ғарибон аз нигоҳест,
Ҳадиси дардмандон ашқу оҳест [1,526].*

Вожаи **забон** дар таркибҳои маҷозӣ низ истифода шудааст: **забон далер будан** [тавони забон дар баёни андеша ё мақсуд, 1–264], **забон нақушодан** [сухан ошкор нагуфтан, 1–221], **забон ларзидан** [тоби баёни маънии мураккаб ё, ба қавли Муҳаммад Иқбол, **маънии печдорро** надоштани **забон**, 1–160]. Бо истифода аз усулҳои маъмули калимасоз бо ин вожа исм ва сифати дигар пайдо шудааст, монанди **ҳамзабон** [1,394], **безабонӣ** [1,289], **забондон** [1,539] **камзабон** [1,121]. Доираи корбурди калимаи **сухан** нисбатан густарда аст. Бо вожаи сухан таркибҳои маҷозии бештар ба назар расид, амсоли **сухан саройдан** [Дигар сухан насарояд зи ғойбу мавҷуд, яъне сухан нагӯяд, ба

таъбири мардумӣ, гап назанад, 1–207], **сухан дароз кардан** бисёр сухан гуфтан, 1, 285], **сухан густардан** [бо шарху тафсил сухан гуфтан, 1,247], **сухан тоза задан** (сухани нав гуфтан, 1, 272], **ба сухан вонарасидан** [дарки маънӣ накардан, ба фаҳми сухан нарасидан, 1, 272], **сухан рафтан** [сухбат ба миён омадан, гап кушодан дар бораи чизе, 1, 511], **сухан хичоб шудан** [сухане, ки ошиқ дар ҳузури маъшук гуфта натавонад, 1–209], **суханро солу моҳ набудан** [яъне сухан пир шудан надорад, 1, 237], **сухан оростан** [Ин сухан оростан беҳосил аст–гуфтан, яъне зебо баён кардани сухан, зинат додани сухан, 1, 446], **сухан накардан** [сухан нагуфтан, 1,394], **аз сухан ойинасоз кардан** [даст бар сухан ёфтан, ба сухан мусаллат шудан, 1–75], **сухан андар гулӯ гиреҳ бастан** [суханро гуфта ё баён карда натавоништан, 1,526] ва **сухан ба лаб расидан**:

Ба лаб расид маро он сухан , ки натавон гуфт,

Ба ҳайратам, ки фақеҳони шаҳр хомӯшанд [1,283].

ба қиёси маънии киноявӣи **чон ба лаб расидан, сар омадани сухан, ба чӯш омадани сухан**, вале **мачоли баёни онро надоштан** эҷод шудаанд.

Дар миёни таркиботи мавриди баҳс таъбири **сухан девонагӣ доштан** ё **сухан девонагӣ будан** беш тавзеҳталаб аст. Ҳоло ба чойгоҳи он дар матн мутаваҷҷеҳ мешавем:

Барги гул рангин зи мазмуни ман аст,

Мисраи ман қатраи хуни ман аст.

То напндорӣ сухан девонагист,

Дар камоли ин чунун фарзонагист [1,140].

Ба андешаи мо, мурод аз истиораи **сухан девонагӣ (доштан ё будан)** сухани бадеест ба зоҳир аз хирад дур, аммо ба мазмун мутобиқ ба ақлу мантиқ. Яъне **дар камоли ин чунун фарзонагӣ** эҳсос мешавад, яъне сухани ниҳоят баланд, ки дар ғояти ворастигӣ ба қалам омадааст.

Муҳаммад Иқбол аз ин гуна суханҳои ба сабки Мавлоно офарида бисёр дорад. Байти зер ҳам тақрибан ба ин маънист:

Фарзона ба гуфторам, девона ба кирдорам,

Аз бодаи ишқи ту ҳушёрामу мастам ман.

Сухану девонагӣ, балки сухангӯйиву девонагӣ, фарзонагиву нофарзонагӣ, ҳушёриву мастӣ аз таносуби калом баид нестанд.

«Девона ба истилоҳи шуаро қариб ба маънии ишқ аст» [3,275]. Шарҳи Ҳасан Анварӣ ҳам фикри моро таъйид менамояд: «Девона бисёр мушток ва алоқаманд; ошиқ» [4, 3495], яъне сухане, ки бо камоли ишқ эҷод шудааст.

Бо пайвастанӣ сифатҳои **дилнишин** [1,188], **наرم** [1,207] ва **нагуфта** [1,241] ба вожаи **сухан** ибороти васфӣ таркиб ёфтаанд, ки дар натиҷа микдори ҳамчунин таркибот дар забони «Куллиёти форси»-и шоир афзудааст.

Иқболи Лоҳурӣ дар ташаккули вожаҳои мураккаб низ аз калимаи **сухан** ва дигар унсурҳои грамматикӣ истифода кардааст. Исми маънии **сухансозӣ**:

Розҳое, ки ниҳон буд, ба бозор афтод,

Он сухансозиву он анҷуманорой рафт [1,226].

ва сифатҳое, ки бо вожаи **сухан** ва зарфҳои **андак** ва **кам** [андаксухан, 1, 406; камсухан, 1,290] мутобиқи қоидаи маъмули калимасозӣ бунёд ёфтаанд, гувоҳи саъйи адиб дар заминаи вожасозӣ мебошанд.

Мураттибони «Фарҳанги забони тоҷикӣ [5] аз вожаҳои зикрфто танҳо бо мақулаи луғавӣи **камсухан** (5–1, 536] шохид [аз Фирдавсӣ] овардаанду бас. Эҳтимолан, калимоте, ки мо аз «Куллиёти форсӣ» баргузидаем, чун мадраки луғат аз доираи эътибори дигар фарҳангшиносон дур намонда бошанд, аммо мо, бо

дарназардошти чомеъияти «Фарҳанги забони тоҷикӣ», ки дар асоси манобеи фаровон мураттаб гардидааст, ба ин маъхаз таъя кардем.

Дар силсилаи луғот бо вожаи **сухан сухангӯ** [исми мураккаб аз исму феъл], ки дар забони форсӣ–тоҷикӣ роиҷ аст, бо таркиби васфии **булбул–сафир** маҳзи забони шоир буда, аммо дар луғатнома наомадааст:

Ғанӣ – он сухангӯи булбулсафир,

Навосанҷи Кашири минуназир [1, 205].

Дар назми Иқболи Лоҳурӣ вобаста ба мақулаи луғавии **сухан** таркибҳое, аз қабилӣ **гесуи сухан**, **майи сухан**, **нақди сухан**, **сози сухан**, **сӯзи сухан**, **тоби сухан**, **токи сухан** ва **чинси сухан** мушоҳида шуданд, ки, аз ҷумла, дар ҳини таҳқиқи ҳамин ҷихати забони ашъори шоирони ҳавзаи варорӯдии забонии форсӣ–тоҷикӣ–Ҳаким Носири Хусрави Қубодиёнӣ [6] ва Ҳочӣ Хусайни Кангуртии Хатлонӣ [7] пеши назар наомаданд.

Муҳаққиқи маъруфи тоҷик Саидқул Сабзаев зимни омӯзиши эҷодиёти Носири Хусрав дар мавриди «ибораҳои маҷозии дар заминаи ташбеҳу истиора ва муболиға эҷодшуда» [8] баҳс орофта, чунин ифодаҳоро аз рӯи маънии ҷузъҳо ва вазифаҳои грамматикӣ ин гуна тасниф кардааст:

«Ибораҳои маҷозие, ки аз ду исми моддӣ иборатанд ва исми дуҷум, ки исми якумро тавзеҳ медиҳад, исмест, ки ба он ашъ соҳиб буда наметавонад, вале шоир ба он ашъ маҷозан хислати дигари ба исми мушаххас оидбурдари додааст» [Мисол, **сари ришта**– С. А., 8,38] ва «ибораҳои маҷозие, ки аз ду исми маънӣ иборатанд, вале яке ба хосияте молик гардида, хусусияти мушаххасӣ мегирад» [Мисол, **андухи ҷаҳл**– С. А., 8, 40].

Мисолҳои дарёфткардаи моро низ ба ҳамин ду гурӯҳ, ки зикр шуд, ҷудо кардан мумкин аст: **гесуи сухан**, **токи сухан**, **майи сухан**, **чинси сухан**, **сози суханро** ба гурӯҳи якум ва **нақди сухан**, **сӯзи сухан** ва **тоби суханро** ба гурӯҳи дуҷум. Аммо Хусрави Фаршедвард далелҳои фавқро «ташбеҳот ва истиороти муқанно» номидааст, ки «мушаббахро ҷисмдор менамоёнд» ва тавассути онҳо «маънии хубу нодира ба вучуд меояд» [9, 509].

Моҳияти нуқтаи назарҳои ин ду донишманд якест, зеро ташбеҳу истиора ва кинояву муболиға ҳам аз навъҳои маҷозанд. Ба назари мо, муҳим ин аст, ки Иқбол дар халқ ё гузиниши воҳидҳои луғавӣ ҳам муфтақир буда, ҳам нигоҳи тоза доштааст. Дар ҳар қитъа шеъри ӯ раъӣи тозаҷӯиву тозагӯӣ эҳсос мешавад. «Вақти он аст, ки оини дигар тоза кунем» [1,226]–гуфтаҳои шоир хулосаи моро қувват мебахшад.

Акнун таъбирҳои маҷозии номбурдари, ки бар асоси ташбеҳҳои игроқофарин [9] бунёд ёфтаанд, тавзеҳ хоҳем дод.

1. Ташбеҳи игроқофарин барои орофта ва зебо нишон додани мушаббах:

Агар сухан ҳама шӯрида гуфтаам, ҷӣ аҷаб,

Ки ҳар кӣ гуфт зи гесуи ӯ, парешон гуфт [1,264].

2. Ташбеҳи игроқофарин барои баёни маншаъ ва лаззати мушаббах:

Эй ту аз токи сухан масти мудом,

Гар туро ояд муяссар ин мақом [1,427].

Биё, ки ман зи хуми тири Рум овардам

Майи сухан, ки ҷавонтар зи бодаи шабист [1,216].

3. Ташбеҳи игроқофарин кадр, баҳо ва арзиши мушаббахро мефаҳмонад:

Иёри маърифати муштарист чинси сухан,

Хушам аз он, ки матои ман касе нахарид [1,213].

4. Ташбеҳи игроқофарин василаи иҷро, адо ва ба ҳадафрасандаи мушаббахро мефаҳмонад:

*Нагма кучову ман кучо?—Сози сухан баҳонаест,
Сӯйи қатор мекашам ноқаи безимомро [1,260].*

5. Ташбеҳи игроқофарин омили муассирии мушаббаҳ мебошад:

*Сӯзи сухан зи нолаи мастонаи дил аст,
Ин шамъро фурӯғ зи парвонаи дил аст [1,219].*

6. Ташбеҳи игроқофарин барои намоёндану дурахшу ҷилои мушаббаҳ:

*Зи муштоқон агар тоби сухан бурдӣ, намедонӣ
Муҳаббат мекунад гӯё нигоҳи безабонеро [1,260].*

7. Ташбеҳи игроқофарин ба арзиши иҷтимоии мушаббаҳ [1,16] далолат менамояд:

*Эй миёни кисаат нақди сухан,
Бар аёри зиндагӣ ўро бизан.
Фикри равшанбин амалро раҳбар аст,
Чун дурахши барқ пеш аз тундар аст [1,17].*

1. 2. а. Болотар ёдрас гардидем, ки як қисми вожаҳо тадричан дар адои маъноии сухан омадаанд. Чунончи, аз феъли **гуфт** (аз масдари **гуфтан**) тавассути пасванди исм-сози-**ор** исми амал ва ҳолати **гуфтор** [10,112] сохта шудааст ва дар забон ба мафҳуми **сухан гуфтан; сухан, калом** [4–6, 6198] мустаъмал аст. Муҳаммад Иқбол **гуфторро** чун муродифи вожаҳои **забон** ва **сухан** дар осори худ бисёр кор фармудааст. Барои мисол, онро дар таркиби мачозӣ–**гуфтор рехтан** (сайли оташ аз гуфтор рехтан):

*Сурати барқе, ки бар кӯҳсор рехт,
Шайх сайли оташ аз гуфтор рехт [1,38].*

овардааст, ки шиддати чараён ва фасоҳати суҳанронии Шайхро мерасонад. Иқбол аз ибораҳои **гуфтори нарм** [Ҳилолӣ, 5-1,300] ва **гуфтори кам** [?–С.А.], ки чузъҳои дуҷум сифат ва зарф мебошанд, сифати мураккаб– **нармгуфтор** [1,108], **камгуфтор** [1,450] созмон додааст, ки, он гуна ки қисман ишорат ёфт, ҷойи ҳар ду дар «Фарҳанг...» холист. Аммо бо пасванди исмсозӣ–**ӣ** аз ин навъи калимаҳои мураккаб–сифатҳо исми маънӣ (шӯхгуфторӣ) сохтааст, ки мо ба тааллуқ доштани он ба қалами шоир шак надорем:

*Дӯш рафтам ба тамошои хароботи Фаранг,
Шӯгуфториш ринде дилам аз даст рабуд [1, 234].*

Гуфтор (исм) бо мавсуф (**сахбонӣ**) корбурд дорад:

*Аъчамиро асли аднонӣ кучост,
Гунгро гуфтори сахбонӣ кучост?! [1,354].*

Шоир вожаи **гуфторро** ҳам монанди калимаи **сухан** дар таркибҳои изофии истиоравӣ ба кор бурдааст. **Лаззати гуфтор** (ташбеҳ муассирӣ, зебӣ ва нафосати мушаббахро баён мекунад, 1, 27; 1, 389), **оинаи гуфтор** [ташбеҳ покӣ, сафо ва ҷилои мушаббахро баён мекунад, 1, 221; 1,245], **теги гуфтор** [ташбеҳ бурроӣ ва ҳадафмандии мушаббахро баён мекунад, 1,414].

Муҳаммад Иқбол аз вожаҳои ҳаммаъноии **сухан**, ки аз бахшҳои гуногуни калом, аз ҷумла аз феъл (асоси феъли замони гузашта– **гуфт**) ва феъли ҳол, ки бо усули калимасозии, ба истилоҳ конверсия [10,130], ба исм [10,130] гузоштаанд, низ барои таъмини салосату фасоҳати забони ашъори хеш кор гирифтааст:

*Гуфтамӯ ҳарфам зи маънӣ шармсор,
Шикваи маънӣ, ки бо ҳарфам чӣ кор? [1,70].*

---

*Ман «бале» дар пардаи «ло» гуфтаам,
Гуфтаи ман хуштар аз ногуфтаам [1,406].*

Гуфтугӯ чуз аз маъниҳои ба ҳамдигар гап задан, суҳбат, мусоҳиба, мубоҳиса ва ғайра дар каломии Иқбол ба мавқеи суҳан ҳам омадааст:

*Гуфтугӯи хусрави волонаҷод
Боз бо ман ҷазбаи саршор дод [1,495].*

*Тухми ашк андар он вайрона кошт,
Гуфтугӯҳо бо Худои хеш дошт [1,499].*

Гуфтугӯ дар таркиби маҷозӣ [дари гуфтугӯро бубастан– суҳанро ба поён расондан, ба суҳан хотима додан, қатъи суҳан кардан] ҳам қорбаст шудааст:

*Марди ориф гуфтугӯро дар бубааст,
Масти худ гардиду аз олам гусаст [1,345].*

1.2.б. Ба ин гурӯҳ калимаҳои мутааллиқ мебошанд, ки ба мафҳуми вожаи суҳан камтар иртибот доранд, аммо дар баёни маънии он бе аҳамият ҳам намебошанд. Масалан, **лаб**, чун узви инсон, дар ҳосилшавӣ ва талаффузи овоз нақш дорад. Аммо таъбири **лаб бастан** дар «Куллиёти форсӣ» аз ҷиҳати ифодаи маъно бо таркиби суҳан **гуфтан** [ё нагуфтан, хомӯш будан] мувоҷиҳа истеъмол шудааст. Чунончи:

*Мавлавӣ фармуд: нодон **лаб бибанд**,
Бар мақолоти хирадмандон маҳанд [1,65].*

*Дар ҷаҳон аст дили мо, ки ҷаҳон дар дили мост,
Лаб фуру банд, ки ин уқда кушудан натавон [1,217].*

Калимаи **дам**, ки, аслан, ба маънии **нафас** [5–1,317] аст, дар луғат ба мафҳуми суҳан, **ҳарф** [4–4,3311] омадани онро таъйид кардаанд. Муҳаммад Иқбол ба чунин маъноӣ аз он истифода кардааст:

*Гарчи андар базм кам гӯяд суҳан,
Як дами ӯ гармии сад анҷуман [1,466].
Ҷи афрангӣ ҷавонон мисли барқ,
Шуълаи ман аз дами пирони Шарқ [1,139].*

Дар «Куллиёти форсӣ» вожаи **достон**, ки баёнгари мафҳуми як навъи адабӣ ё асарии хунарист [4–4, 2967], дар ифодаи маъноии суҳан ҳам қорбурд дорад:

*Чӣ ҳоҷат тӯл додан **достонро**,
Ба ҳарфе гӯям асрори ниҳонро [1,568].*

Чуз маъноии **қисса** аз байти мазкур метавон маъноии суҳанро аз калимаи **достон** дарёфт. Ба мафҳуми суҳани **ҳикматомез** омадани онро фарҳангшиносон [4–4,2967] бо далел собит сохтаанд.

Гавҳар, чун навъи маъдани бисёр боарзиш, дар осори хатӣ маъруф аст. Устодони каломии бадеъ ба маънии маҷоз аз он истифода бурдаанд, яъне **гавҳар** киноя аз суҳани **мавзунӣ фасеҳ** ва **балеғ** [5–1, 248] аст. Истеъмоли он аз диди фароҳии Иқболи Лоҳурӣ дур намондааст:

*Шеър лабрезии маъноӣ гуфтааст,
Дар санои хоҷа **гавҳар** суфтааст [1,35].*

Пайнавишт:

1. Муҳаммад Иқбол. Куллиёти форсӣ. Нашри тоҷикӣ. / Анҷумани Иқбол. Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Таҳиякунандагони матн: Шарафнисо Пӯлодова, Алиш Муҳаммадӣ, Ҷобулқои Додалӣшоҳ, Азим Байзоев, Музаффарӣ Муҳаммадӣ. IQBal

-
- Academy Pakistan.*–590 саҳ.; *Муҳаммад Иқболи Лоҳурӣ. Куллиёти форсӣ. Наири тоҷикӣ / Таҳияи Алии Муҳаммадии Хуросонӣ ва Шарафнисо Пулодова.*–Душанбе: Дониш, 2013.–672 с.
2. *Муҳаммад Иқбол. Пайгоми Машириқ / Мурааттиб Абдуллоҷон Ғаффоров.*– Душанбе: Адиб, 1987.– 320 с.
  3. *Фарҳанги баёни андешаҳо. Наири Эрон / Таълифи Муҳсин Сабо.*– Техрон: Наири «Фарҳанг», 1366.– 688 с.
  4. *Фарҳанги бузурги сухан. Иборат аз 8 ҷилд. Ҷ . 4 / Таҳияи Ҳасан Анварӣ.*– Техрон: Сухан, 1381.– 7592 с.
  5. *Фарҳанги забони тоҷикӣ / Асри х ва ибтидои асри хх / Иборат аз ду ҷилд.*– Масква: Советская энциклопедия, 1969.–1904 с.
  6. *Анварӣ Сулаймон. Арзиши бадеии сухан / Сулаймон Анварӣ.*–Душанбе: Адиб, 2017.– 156 с.
  7. *Анварӣ Сулаймон , Табаров Хайруллоҳ / Ҳоҷӣ Ҳусайн ва арзиши сухан / Сулаймон Анварӣ, Хайруллоҳ Табаров.*– Душанбе: Адиб, 2013.– 128 с.
  8. *Сабзаев Саидқул. Маҳорати суханвариши Носири Хусрав / Саидқул Сабзаев.*– Душанбе: Адиб, 2003.– 45 с.
  9. *Дар бораи адабиёт ва нақди адабӣ. Ҷ.2. Наири Эрон / Нигориши Хусрави Фаршедвард.*– Техрон: Муассисаи интишороти «Амири Кабир», 1363.– 985 с.
  10. *Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.1/ Фонетика ва морфология.*– Душанбе: Дониш, 1985.– 356 с.

Reference Literature:

1. *Mukhammad Ikbol. Persian Compositions. Ikbol's Society under TR Academy of Sciences. Compilers: Sharafniso Pulodova, Ali Mukhammadi, Djobulko Dodalishokh, Azim Bayzoyev, Muzaffari Mukhammadi. Ikbol Academy of Pakistan. - 590 pp.; Mukhammad Ikboli Lohuri. Persian Compositions. Preparation by Ali Mukhammadi Khurosoni and Sharafniso Pulodova. - Dushanbe: Knowledge, 2013. - 672 pp.*
2. *Mukhammad Ikbol. The Message of the Orient. Compiler: Abdullojohn Gafforv. - Dushanbe: Man-of-Letters, 1987. - 320 pp.*
3. *The Dictionary of Metaphors. Compilation by Muhsin Sabo. Tehran: "Farhang" publishing-house, 1366 hijra. - 688 pp.*
4. *Big Interpretation Dictionary. In 8 volumes. V.4. Compiler: Hasan Anvari. - Tehran: Word, 1381 hijra. - 7592 pp.*
5. *The Dictionary of the Tajik Language (in 2 volumes). - Moscow: The Soviet Encyclopedia, 1969. - 1904 pp.*
6. *Anvari Sulaymon. Artistic Evaluation, pp. // Sulaymon Anvari. - Dushanbe: Man-of-Letters, 2017. - 156 pp.*
7. *Anvari Sulaimon, Tabarov Khayrulloh // Khodju Khuseyn and Value of Word // Sulaymoni Anvari, Khayruloh Tabarov. - Dushanbe: Man-of-Letters, 2013. - 128 pp.*
8. *Sabzayev Saidkul. The Art of Nosir Khusrav's Eloquence // Saidkul Sabzayev. - Dushanbe: Man-of-Letters, 2003. - 45 pp.*
9. *About Literature and Literary Criticism. V.2. // Nigorishi Khusravi Farshedvard. - Tehran: The Great Emir", 163 hijra. - 985 pp.*
10. *Grammar of Modern Tajik Literary Language // V.1. Phonetics and Morphology. - Dushanbe: Knowledge, 1985. - 356 pp.*